

تحلیلی بر مسأله انتظار و وظایف منتظران در عصر غیبت

ریحانه سادات علوی^۱، محمدمهدی کریمی نیا^۲، مجتبی انصاری مقدم^۳

^۱ سطح ۲، مدرسه علمیه حضرت رقیه (سلام الله علیها)، رامهرمز

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبه و پژوهشگر حوزه علمیه قم

^۳ دانشجوی دکتری علوم و حدیث، دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر (نویسنده مسئول)

چکیده

انتظار به معنای چشم به راه بودن است و منتظر به کسی گفته می شود که از وضع موجود راضی نبوده است و به دنبال تغییر وضعیت بوده است. هدف از انجام این تحقیق آشنایی با مسأله انتظار، ابعاد انتظار، وظایف منتظران و اینکه این انتظار چه آثاری بر انسان ها داشته است، بوده است. دستاورد این تحقیق آگاهی نسبت به مسأله انتظار و تلاش در جهت خودسازی و تقویت روحیه و ایجاد انگیزه در شخص منتظر بوده است که این مهم با دعا برای فرج مولا، بر پا داشتن ذکر و نام ایشان، ارتباط با علما و فقها، آمادگی معنوی و نظامی و ... مورد تأکید بوده است. این تحقیق به لحاظ موضوع ساده و تک لایه و به لحاظ تعلق موضوع به علوم، تک رشته ای و به لحاظ هدف تحقیق بنیادی و کاربردی و شیوه پردازش اطلاعات توصیفی و تحلیلی بوده است. روش تحقیق نقلی و تاریخی بوده است.

واژه های کلیدی: ابعاد انتظار، آثار انتظار، امام مهدی، منتظر، وظایف منتظران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

انتظار فرج یعنی چشم به راه بودن، همراه با امید و بسترسازی برای پیروزی نهایی حق بر باطل، گسترش جهانی صلح، عدالت و ایمان اسلامی و استقرار دولت حق در سراسر گیتی به دست مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف). آنچه اهمیت دارد و سبب شده تا اندیشه ظهور منجی در ادیان شکل بگیرد و جامعه جهانی در انتظار ظهور مصلح جهانی و الهی لحظه شماری نمایند؛ بی عدالتی، بی هویتی، درماندگی، گرفتاری، و بحران های خانمان براندازی بوده که تمامی موجودیت حیات بشر را تهدید می کند توده های مردم که خود قادر به رفع آن بلاهای بزرگ نبودند، برای رهایی شان، ظهور نجات دهنده ای را انتظار می کشند.

از این رو، اندیشه مهدویت و انتظار و منجی گرایی، از نظر ماهیت، یک اندیشه جهانی و فراملیتی و فرامذهبی می باشد که همه قلمروهای جغرافیایی و انسانی را درنور دیده است و در فرجام تاریخ، نوع بشریت از برکات و دستاوردهای سترگ آن، بهره مند خواهد شد.

اما این انتظار چگونه است؟ آیا صرف ابراز و بیان اینکه شخص منتظر مولا است، کافی است؟ آیا نیاز به اقداماتی هست که در دوران انتظار صورت بگیرد؟ چه کارهایی را باید در زمان انتظار انجام داد؟ آیا صرف دعا کردن به تنهایی برای انتظار کافی است؟ آیا به توان و قدرت نظامی نیز برای انتظار و ظهور و فرج نیاز هست؟

این ها و از این قبیل سوالات در دوران غیبت مطرح است. و در این تحقیق سعی شده به این سوالات پاسخ داده شود و بخشی از وظایف منتظران در حد وسع در این مقاله گنجانده شود.

نتیجه و ماحصل آن شده است که شخص منتظر باید در ابعاد اعتقادی مانند بحث نبوت، امامت و معاد و در بعد عملی مانند بالابردن توان نظامی، متخلق شدن به اخلاق اسلامی، خود را توانمند کند.

دعا برای فرج، برپا داشتن یاد و نام امام مهدی، ارتباط با فقها، ولایت مداری، پیراستگی به اخلاق نیگو و دوری از رزایل اخلاقی از جمله دیگر نتایج و آثار انتظار مهدوی می باشد.

انتظار در لغت و اصطلاح

انتظار در لغت به معنای چشم به راه بودن، دیده بانی، درنگ در امور و نوعی امید بستن به آینده است و منتظر به کسی گفته می شود که از وضع حاضر و موجود راضی نیست و برای وضع بهتری در تلاش است.

انتظار در اصطلاح عبارت است از چشم به راهی برای آینده ای که در آن ظلم و ستم و بی عدالتی ها نباشد و جهان از همه ی زشتی ها رهایی یابد و عدالت در سراسر جهان حاکم باشد.

انتظار، امید به آمدن انسان کاملی است که جهان به وسیله ی او پر از عدل و داد شود؛ و آسایش و امنیت و خیر و صلاح در سراسر گیتی برقرار گردد.

به عبارت بالاتر و بهتر انتظار یعنی امید و آرزوی آمدن یک منجی مصلح و حاکم عادل مطلق بر سراسر جهان و امید به جایگزین شدن حکومت عدل و عدالت به جای حکومت های جور و ستم.

.. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۲، ص ۱۶۶

مفهوم انتظار و اهمیت انتظار فرج

انتظار فرج یعنی چشم به راه بودن، همراه با امید و بسترسازی برای پیروزی نهایی حق بر باطل، گسترش جهانی صلح، عدالت و ایمان اسلامی و استقرار دولت حق در سراسر گیتی به دست مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف) می باشد. اعتقاد به منجی و مصلح جهانی برای جامعه بشری سرمایه‌ای ارزشمند تلقی می‌شود. زیرا اگر ناامیدی و یأس در فردی زنده شود، سعادت و خوشبختی آن فرد از جهات مختلف در معرض سقوط حتمی قرار خواهد گرفت. آنچه سبب شده تا اندیشه ظهور منجی در ادیان شکل بگیرد و جامعه جهانی در انتظار ظهور مصلح جهانی و الهی لحظه شماری نمایند؛ بی عدالتی، بی هویتی، درماندگی، گرفتاری، و بحران‌های خانمان براندازی بوده که تمامی موجودیت حیات بشر را تهدید می‌کند توده‌های مردم که خود قادر به رفع آن بلایای بزرگ نبودند، برای رهایی‌شان، ظهور نجات‌دهنده‌ای را انتظار می‌کشند.

چون مفهوم رهایی از مشکلات ابتدایی، فردی و حتی قومی بسیار فراتر و گسترده‌تر شد، از این رو مفهوم رهایی و نجات نیز مفهومی همگانی و جهانی یافت و به دغدغه‌ای برای تمامی بشریت تبدیل شد. احتمالاً همین تلقی نسبت به « آخرالزمان»، یکی از مهم‌ترین عواملی بوده است که تصور یک منجی جهانی را در اکثر ادیان گذشته پدیدار نموده است؛ از «سوشیانت»، موعود آیین زردتشتی گرفته تا « ماشیح» موعود یهودی مسیحی در مسیحیت و « امام مهدی» در نزد مسلمانان. از این رو، اندیشه مهدویت و انتظار و منجی‌گرایی، از نظر ماهیت، یک اندیشه جهانی و فراملیتی و فرامذهبی می‌باشد که همه قلمروهای جغرافیایی و انسانی را درنور دیده است و در فرجام تاریخ، نوع بشریت از برکات و دستاوردهای سترگ آن، بهره‌مند خواهد شد؛ به همین سبب می‌طلبند که این تفکر به دلیل جامعیت و فراگیر بودن آن در جایگاه یک نظریه غالب و پر اهمیت، جهانی‌سازی شود و طرح بین‌المللی این اندیشه در دستور کار اندیشمندان و نهادهای دینی قرار گیرد. چرا که انتظار ظهور منجی، نه یک خوش‌بینی صرف، بلکه اقتضای سنت و قانون تبدل و تغییر نظام‌مند حاکم بر شرایط اجتماعی است. ما نیز که خود را از منتظران ظهور آن حضرت می‌دانیم، باید نخست از وضعیت ظلم و فساد حاکم بر جوامع اسلامی ناراضی باشیم و در مرحله دوم، طالب تغییر این وضعیت شویم، آن‌گاه در نتیجه این دو حالت، آن‌چنان حالت آمادگی‌ای پیدا کنیم که در هر لحظه بتوانیم در رکاب آن حضرت قرار بگیریم و در اجرای فرامین ایشان بکوشیم. بدین ترتیب آشکار می‌شود که انتظار، نه حالتی تخیلی که وضعیتی حرکت‌زاست و همواره فرد منتظر را در حالت تلاش و حضور در عرصه‌های اجتماعی نگاه می‌دارد.

۱. . حیدری، انسان معاصر، انتظار و تبیین مراتب آن ، ص ۲۳۲

۲. . مطهری، قیام و انقلاب مهدی، ج ۱، ص ۳.

۳. . سایت بصیرت ، ورود ساعت: ۲۱:۳۷، خروج: ۲۱:۴۷، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹.

۴. . سایت خبرگزاری رسمی حوزه، ورود ساعت: ۱۵:۳۰، خروج: ۱۵:۴۰، تاریخ ۱۳۹۹/۸/۲.

فلسفه مهدویت و ضرورت انتظار

در فلسفه اسلامی، قاعده‌ای به نام قاعده تلازم حد و برهان وجود دارد. به اقتضای این قاعده، هرگونه برهانی که بر مسأله‌ای اقامه شود، به شناخت (حد) بهتر آن خواهد انجامید و بالعکس.^۶

این بحث ما نیز بر همین روش مبتنی است؛ یعنی اگر بخواهیم شناخت مناسبی از مهدویت به دست آوریم، یک راه این است علی که ضرورت مهدویت را ایجاب کرده، بررسی کنیم. به نظر می‌رسد مهم‌ترین دلیل ضرورت موعود جهانی، همان فلسفه بعثت انبیا است که فلسفه خلقت نیز هست.^۷

فلسفه خلقت، عبادت و عبودیت است که حقیقت عبودیت، تقرب به خدا است و فلسفه بعثت نیز طبق آیات متعددی از قرآن کریم، توحید و عدالت اجتماعی معرفی شده که مطابق شرح دقیق شهید مطهری، عدالت نیز برای توحید است و مهم‌ترین ضرورت قیام موعود جهانی نیز پرکردن زمین از عدل و قسط است.^۸

ابعاد انتظار

انتظار دارای ابعاد مختلفی است و انتظار سازنده، حرکت آفرین و شورآور از یک طرف ریشه در ابعاد اعتقادی (توحید، نبوت، معاد و...) دارد و از سوی دیگر بر ابعاد عملی (دینداری، اخلاق اسلامی، آمادگی نظامی و...) استوار است.

الف) ابعاد اعتقادی انتظار

۱. توحید

انتظار در ماهیت خود، انسان را متوجه مبدا عالم و خدای جهان می‌کند. انسان منتظر، همواره چشم به راه گشایشی است که به قدرت مطلقه الهی تحقق خواهد یافت. منتظران، چشم به راه مهدی اند. مهدی (علیه السلام) کیست؟ بنده خدا و خلیفه خدا و ولی خدا در زمین، که به قدرت خدا زنده است تا روزی که به امر خدا برای استقرار بخشیدن به دین خدا و نجات جامعه بشری ظاهر شود.^۹

۲. عدل

مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) مظهر اسماء الهی و از جمله دو اسم مبارک «یاعدل یا حکیم» است و انتظار یعنی چشم به راه بودن برای امامی که به فرموده رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چون بیاید جهان را از عدل و داد پر می‌سازد، چنانکه از ظلم و جور پر شده باشد.

۶. ابراهیمی دینانی، قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، ج ۳، صص ۲۴۹-۲۴۰.

۷. مطهری، مطهری، مرتضی، تکامل اجتماعی انسان، صص ۷۳-۶۹.

۸. همان: صص ۸۵-۷۴.

۹. سایت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ورود ساعت: ۲۳:۰۵، خروج: ۲۳:۱۰، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹.

..همین'

۳. نبوت

مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) کسی است که صفات و آثار همه پیامبران در او جمع است. او می آید تا آرمان پیامبران را تحقق بخشد و دین خدا را به همه جای جهان سرایت دهد. نخستین اصحاب او ۳۱۳ تن به تعداد اصحاب پیامبر (صلی الله علیه و آله) در جنگ بدر خواهند بود و ... همه اینها تأکید بر مقام نبوت دارد. چنانکه در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) آمده است: «هر کس از شما در حال انتظار ظهور حاکمیت دین خدا بمیرد، مانند کسی است که در خدمت قائم باشد و در خیمه او، نه، بلکه مانند کسی است که در رکاب قائم بجنگد. نه، به خدا سوگند مانند کسی است که در رکاب پیامبر (صلی الله علیه و آله) شهید شده باشد».

۴. امامت

مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) خاتم ائمه طاهرین، فرزند و یادگار آنان و ادامه دهنده راه امامت است. آنچنان که امامان پیشین در احادیث و روایات خود یکایک او را یاد کرده اند.

۵. معاد

اصل اعتقادی بسیار مهم معاد و بازگشت به نزد پروردگار، در امر انتظار همواره حضور دارد و این حضور از سه جهت نمودار است:

جهت اول اینکه مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) به هنگام ظهور، ستمگران و ظالمان را کیفر می دهد و به مؤمنان از رحمت الهی می چشاند و این خود نمونه ای از رستاخیز است.

جهت دیگر اینکه به هنگام ظهور او گروهی از مؤمنان و کافران به جهان باز می گردند (رجعت می کنند) و این خود قیامت صغری و نشانه ای برای قیامت کبری است.

و جهت سوم اینکه ظهور مهدی موعود (عج الله تعالی فرجه الشریف) از علائم حتمی قیامت است. او پیش از قیامت می آید و تا حکومت عدل جهانی به دست او برپا نشود، عمر این جهان پایان نمی گیرد و قیامت آغاز نمی شود.

(ب) ابعاد عملی انتظار

۱. شناخت

انسان عصر غیبت باید دارای شناخت درست و بصیرتی درخشان باشد تا بتواند اعتقاد به حق را حفظ کند و در برابر هر پیشامدی پایدار باشد. او باید بداند انتظار چیست؟ برای چیست؟ او منتظر کیست؟ و ظهور مقدمه چه اموری است؟ در روزگار متصل به ظهور، حفظ و گسترش اعتقاد دینی و شناخت درست اعتقادی و عملی، که وسیله تشخیص حق از باطل است، مفیدتر و بلکه لازم تر از هر چیز دیگر است. و تنها دارندگان عقیده و عملند که در مسائل و حوادث پیش از ظهور گم

۱ . . مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۲۶

۲ . حکیمی، خورشید مغرب، صص ۳۰۷ - ۲۵۹ .

نمی شوند، دچار تردید نمی گردند و حق را تشخیص می دهند. آری آنان که «اعتقاد صحیح» و «عمل صالح» داشته باشند، به تصدیق و تأیید مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) مبادرت می کنند و به سعادت بزرگ می رسند.

۲. دینداری و تقوی

انسان در دوران غیبت باید با مواظبت بیشتری به امر دین خدا بپردازد. باید در حفظ باورهای مقدس و نگهداری و نگهداری از مرزهای اعتقادی کوتاهی نرزد و از هرگونه سستی و انحراف دوری کند و اگر ابتلائی یافت بزودی باز گردد و در خط صحیح قرار گیرد و به امام توجه و توسل جوید. انسان منتظر حکومت علی وار مهدی موعود، علاوه بر دینداری و تقوی باید پارسا باشد و خود را آنچنان که آن پیشوا دوست دارد، بسازد و به او و یاران او شبیه گردد تا به لطف خدا در شمار آنان به حساب آید. همانطور که امام صادق (علیه السلام) می فرمایند: هرکس خوش دارد در شمار اصحاب قائم باشد باید چشم به راه باشد و پارسایی پیش گیرد.

۴

۳. تولی و تبری

تولی، متابعت عاشقانه از حق و رهبر حق و تبری، مخالفت خصمانه با ناحق و رهبر ناحق است. این است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می فرماید: خوشا به حال منتظرانی که به حضور قائم برسند. آنان که پیش از قیام او نیز پیرو اویند. با دوست او عاشقانه دوستند و موافق و با دشمن او خصمانه دشمنند و مخالف.

۵

و امام صادق (علیه السلام) فرموده اند: هرگاه زمان غیبت فرا رسد به دستورات امامان پیشین چنگ زنید تا امام آخرین ظهور کند ... هرگاه روزی رسید که امامی از آل محمد (صلی الله علیه و آله) در میان خود نداشتید، همان امامانی را که دوست می داشتید دوست بدارید و همان کسانی را که دشمن می داشتید دشمن بدارید و همواره در خط رهبری و ولایت حق جای داشته باشید و صبح و شام در حالت انتظار به سر برید تا خداوند ستاره هدایت شما را طالع سازد.

۴. اخلاق اسلامی

شیعه منتظر باید با رفتار انسانی و اخلاق محمدی و صفات علوی و فضائل جعفری همواره مایه زینت و افتخار و آبروی ائمه طاهرین (علیهم السلام) باشد. باید طوری باشد که ائمه بتوانند به شیعیان خود افتخار کنند و این رعایت در دوران غیبت امام، به احترام امام، واجب تر است. چنانکه امام صادق (علیه السلام) می فرمایند: هرکس خوش دارد در شمار اصحاب قائم باشد باید در عصر انتظار مظهر اخلاق نیک اسلامی باشد.

۷

سایت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ورود ساعت: ۲۳:۰۵، خروج: ۲۳:۱۰، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹. ۱

۴ . . مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۲، ص ۱۴۰ ۱

۵ . . همان، ص ۱۳۰ ۱

۶ . . همان، صص ۱۳۴ - ۱۳۱ ۱

۷ . همان، ص ۱۴۰. ۱

۵. آمادگی نظامی

امر بسیار مهم و بسیار مورد غفلت، آمادگی نظامی در عصر انتظار است. انسانی که منتظر قیام بزرگ و انقلابی عظیم و جهانی است، چگونه ممکن است که خود هیچ گونه آمادگی برای حضور در این میدان و کمک به این انقلاب نداشته باشد؟ وظیفه همه مسلمانان است که دائما آمادگی نظامی و نیروی سلحشوری داشته باشند تا به هنگام برافراشته شدن پرچم حق به صف پیکارگران رکاب مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) بپیوندند و در آن نبرد بزرگ حق و باطل حماسه بیافرینند. دوران انتظار، روزگار سستی و رهایی و بی تفاوتی و تحمل و ظلم پذیری نیست. دوران حساس تکلیفی بزرگ و مسئولیتی مهم و حساس است، هم در ابعاد تکالیف فردی و هم در ابعاد تکالیف اجتماعی.

وظایف منتظران

در مورد وظایف و تکالیف شیعیان در دوران غیبت سخن های بسیاری گفته شده است و حتی در بعضی از کتاب ها، از جمله کتاب مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم تا هشتاد وظیفه برای منتظران قدوم خاتم اوصیاء حضرت بقیة الله (ارواحنا له الفداء)، بر شمرده شده است. اما، از آنجا که تبیین همه وظایفی که شیعیان در عصر غیبت بر عهده دارند در این محدوده نمی گنجد، به تعدادی از مهمترین این وظایف اشاره می کنیم:

۱. شناخت حجت خدا و امام عصر (علیه السلام)

اولین و مهمترین وظیفه ای که هر شیعه منتظر بر عهده دارد کسب معرفت نسبت به وجود مقدس امام و حجت زمان خویش است. این موضوع تا بدان درجه از اهمیت قرار دارد که در روایات بسیاری که به طریق شیعه و اهل سنت از پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) و ائمه معصومین، (علیهم السلام)، نقل شده، آمده است: هر کس بمیرد و امام زمانش را نشناسد، به مرگ جاهلی مرده است.

و در روایت دیگری که مرحوم کلینی از امام محمد باقر (علیه السلام) نقل می کند آمده است: هر کس در حالی که امامی نداشته باشد بمیرد، مردنش مردن جاهلیت است و هر آنکه در حال شناختن امامش بمیرد پیش افتادن و یا تاخیر این امر [دولت آل محمد، (علیهم السلام)] او را زیان نرساند و هر کس بمیرد در حالی که امامش را شناخته همچون کسی است که در خیمه قائم (علیه السلام) با آن حضرت باشد.

۱. حکیمی، خورشید مغرب، صص ۳۰۷ - ۳۵۹.

۲. موسوی اصفهانی، مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم، ج ۲، ص ۱۰۴.

۳. مجلسی، بحار الانوار، ج ۸، ص ۳۶۸.

۴. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۷۱، ح ۵.

کمترین حد معرفت به امام

امام صادق (علیه السلام) در مورد کمترین حد معرفت امام می فرماید: کمترین حد معرفت به امام آن است که [بدانی] امام مساوی با پیامبر (صلی الله علیه و آله) است مگر در درجه نبوت.

امام، وارث پیامبر است و همانا اطاعت از او اطاعت از خدا و رسول خداست و باید در هر امری تسلیم او بود و به سخن و فرمان او عمل کرد ....

نکته ای که در اینجا باید در نظر داشت این است که شناخت امام زمان (علیه السلام) از شناخت دیگر امامان معصوم، (علیهم السلام)، جدا نیست و اگر کسی به طور کلی به شان و جایگاه ائمه هدی واقف شد، صفات و ویژگی های آنها را شناخت و به مسؤولیت خود در برابر آنها پی برد، قطعاً نسبت به امام عصر (علیه السلام) نیز به شناختی شایسته می رسد.

شاید بتوان گفت که شناخت نشانه ها و علائم ظهور نیز یکی از فروع شناخت امام عصر (علیه السلام) است؛ زیرا شناخت دقیق نشانه ها و علائم ظهور موجب می گردد که انسان فریب مدعیان دروغین مهدویت را نخورد و در دام شیادانی که ادعای « مهدی» بودن دارند نیفتد.

۲. پیراستگی از بدی ها و آراستگی به خوبی ها

وظیفه مهم دیگری که هر شیعه منتظر بر عهده دارد پیراستن خود از خصایص ناپسند و آراستن خود به اخلاق نیکو است، چنانکه در روایتی که از امام صادق (علیه السلام) نقل شده، آمده است: هر کس دوست می دارد از یاران حضرت قائم (علیه السلام) باشد باید که منتظر باشد و در این حال به پرهیزکاری و اخلاق نیکو رفتار نماید، در حالی که منتظر است، پس چنانچه بمیرد و پس از مردنش قائم (علیه السلام) به پاخیزد، پاداش او همچون پاداش کسی خواهد بود که آن حضرت را درک کرده است، پس کوشش کنید و در انتظار بمانید، گوآرا باد بر شما [این اجر] ای گروه مشمول رحمت خداوند!

امام عصر (علیه السلام) نیز با توجه به ناگهانی بودن امر ظهور همه شیعیان را در زمان غیبت به انجام اعمال پسندیده و دوری از اعمال ناپسند فراخوانده، می فرماید: پس هر یک از شما باید آنچه را که موجب دوستی ما می شود، پیشه خود سازد و از هر آنچه موجب خشم و ناخشنودی ما می گردد، دوری گزیند؛ زیرا فرمان ما به یکباره و ناگهانی فرامی رسد و در آن زمان توبه و بازگشت برای کسی سودی ندارد و پشیمانی از گناه کسی را از کیفر ما نجات نمی بخشد.

موضوع تهذیب نفس و دوری گزیدن از گناهان و اعمال ناشایست، به عنوان یکی از وظایف منتظران در عصر غیبت، از چنان اهمیتی برخوردار است که در توقیع شریفی که از ناحیه مقدسه حضرت صاحب الامر به مرحوم شیخ مفید، صادر گردیده، اعمال ناشایست و گناهانی که از شیعیان آن حضرت سر می زند، یکی از اسباب و یا تنها سبب طولانی شدن غیبت و دوری شیعیان از لقای آن بدر منیر شمرده شده است.

۲. حسینی بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۳۴، ح ۳.

. سایت پرتال جامع علوم انسانی، ورود ساعت: ۲۲:۱۰، خروج: ۲۲:۱۶، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹ . ۲

۴ . نعمانی، کتاب الغیبه، ص ۲۰۰، ح ۱۶. ۲

۵ . مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۲، ص ۱۷۶. ۲

باید توجه داشت که ما تنها زمانی می توانیم خود را منتظر امام عدالت گستر و پیرو او بدانیم که در زندگی فردی و اجتماعی خود، راه و روش مورد نظر او را اجرا کنیم.

چنان که در نامه امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) خطاب به عثمان بن حنیف، فرماندار بصره آمده است: آگاه باش که هر پیروی را پیشوایی است که پی وی را پوید و از نور دانش او روشنی جوید، بدان که پیشوای شما بسنده کرده است از دنیای خود به دو جامه فرسوده و دو قرصه نان را خوردنی خویش نموده. بدانید که شما چنین نتوانید کرد. لیکن مرا یاری کنید به پارسایی و کوشیدن و پاکدامنی و درستی ورزیدن.^۶

۳. پیوند با مقام ولایت

حفظ و تقویت پیوند قلبی با امام عصر (علیه السلام) و تجدید دایمی عهد و پیمان با آن حضرت یکی دیگر از وظایف مهمی است که هر شیعه منتظر در عصر غیبت بر عهده دارد. بدین معنا که یک منتظر واقعی حضرت حجت (علیه السلام) با وجود غیبت ظاهری آن حجت الهی هرگز نباید احساس کند که در جامعه رها و بی مسؤولیت رها شده و هیچ تکلیفی نسبت به امام و مقتدای خود ندارد.

این موضوع در روایات بسیاری مورد تاکید قرار گرفته است که در این مجال به برخی از آنها اشاره می کنیم:

در روایتی که از امام محمد باقر (علیه السلام) نقل شده آن حضرت در تفسیر این کلام خدای تعالی: «ای کسانی که ایمان آورده اید، شکیبا باشید و دیگران را به شکیبایی فرا خوانید و مراقب و مواظب باشید و از خدا بترسید، باشد که رستگار شوید».

می فرمایند: بر انجام واجبات صبر کنید و با دشمنان پایداری کنید، و پیوند خود را با امام منتظران مستحکم نمایید.^۲ همچنین امام صادق (علیه السلام) در روایت دیگری که در تفسیر آیه مزبور وارد شده می فرمایند: بر واجبات صبر کنید و یکدیگر را بر مصایب به صبر وادارید و خود را بر پیوند با امامان [و یاری آنها] ملتزم سازید.

این که می بینیم در روایت های متعددی، امامان ما شیعیان خود را به تجدید عهد و بیعت با امام زمان خود سفارش کرده و از آنها خواسته اند که در آغاز هر روز و حتی بعد از هر نماز واجب، دعای عهد بخوانند، همه نشان از اهمیت پیوند دائمی شیعیان با مقام عظمای ولایت و حجت خدا دارد.

یکی از مشهورترین دعاها عهد، دعایی است که مرحوم سید بن طاووس آن را در کتاب ارزشمند مصباح الزائر به نقل از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده و در ابتدای آن آمده است که: هر کس چهل بامداد خدا را با این عهد بخواند، از یاوران قائم ما

۶ . . نهج البلاغه، نامه ۴۵^۲

۷ . آل عمران، ۲۰۰.^۲

۸ . نعمانی، کتاب الغیبه، ص ۱۹۹ .^۲

۲ . حُسینی بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۳۳۴، ح ۲.^۲

خواهد بود، پس اگر پیش از [ظهور] قائم از دنیا برود، خداوند تعالی او را از قبرش خارج می سازد [تا قائم را یاری دهد] و خداوند به شماره هر کلمه [از آن] هزار حسنه به او عطا کند و هزار بدی را از او برطرف می سازد.

۴. کسب آمادگی برای ظهور حجت حق

یکی دیگر از وظایفی، که به تصریح روایات، در دوران غیبت بر عهده شیعیان و منتظران فرج قائم آل محمد (صلی الله علیه و آله) است کسب آمادگی های نظامی و مهیا کردن تسلیحات مناسب هر عصر برای یاری و نصرت امام غائب است. چنانکه در روایتی که نعمانی از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده، آمده است: هر یک از شما باید برای خروج حضرت قائم (علیه السلام) [سلاحی] مهیا کند. هر چند یک تیر باشد؛ خدای تعالی هر گاه بداند کسی چنین نیتی دارد امید آن است که عمرش را طولانی کند تا آن حضرت را درک کند [و از یاران و همراهانش قرار گیرد]. همچنین مرحوم کلینی در الکافی از « ابو عبدالله جعفری » روایتی را نقل می کند که توجه به مفاد آن بسیار مفید است: حضرت امام باقر (علیه السلام)، به من فرمودند: منتهای زمان مرابطه: چنانکه فقها در کتاب جهاد گفته اند، این است که شخص مؤمن برای جلوگیری از هجوم و نفوذ مشرکان و کافران در مرزهای کشور اسلامی و یا هر موضعی که از آن احتمال بروز حمله ای علیه مسلمانان می رود، به حال آماده باش و در کمین به سر برد (مرزداری) ؛ نزد شما چند روز است؟ عرضه داشتیم: چهل روز فرمودند: ولی مرابطه ما مرابطه ای است که همیشه هست....

۵. ارتباط با فقها و مراجع تقلید

ما از یک سو می دانیم که در دوران غیبت هیچ یک از احکام اسلام تعطیل نشده و باید تا آمدن امام عصر (علیه السلام) به همه آنچه اسلام از ما خواسته است عمل کنیم. و از سوی دیگر می دانیم که امکان دسترسی به امام معصوم (علیه السلام) و فراگرفتن مستقیم احکام دین از ایشان، برای ما وجود ندارد. حال در این شرایط چه باید کرد؟ آیا دست روی دست بگذاریم و به هیچ یک از احکام اسلام عمل نکنیم یا به هر آنچه خود احتمال می دهیم درست باشد عمل کنیم؟ قطعاً هیچیک از این دو راه ما را به مقصود نمی رساند. اما آیا امامان معصوم، (علیهم السلام)، فکری برای شیعیان خود در زمان غیبت نکرده اند؟ در پاسخ این پرسش باید گفت که: ائمه، (علیهم السلام)، تکلیف ما را در زمان غیبت و عدم دسترسی به امام معصوم مشخص کرده و به ما امر فرموده اند که به فقهای جامع شرایط مراجعه کنیم. چنانکه در روایتی که امام حسن عسکری (علیه السلام) از امام صادق (علیه السلام) نقل می کند چنین می خوانیم: « اما هر یک از فقها که نفس خود را بازدارند، دین خود را

۱. ابن طاووس، مصباح الزائر، ص ۴۵۵. ۳

۲. نعمانی، کتاب الغیبه، ص ۳۲۰. ۳

۳. نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۲۱، ص ۳۹. ۲

۴. کلینی، کافی، ج ۸، ص ۳۸۱. ۳

نگهدارنده، هوای خود را پس زنده و اوامر مولای خود را اطاعت کننده بود، بر عوام (مردم) لازم است که از او پیروی کنند و تنها بعضی از فقهای شیعه هستند که از این صفات برخوردارند نه همه آنها».

امام عصر (علیه السلام) نیز در یکی از توقیعات خود در پاسخ «اسحاق بن یعقوب» می فرماید: «و اما در رویدادهایی [که در آینده] پیش می آید به راویان حدیث ما مراجعه کنید؛ زیرا آنها حجت بر شما هستند و من حجت خدا برایشان».^۳

بنابراین بر همه منتظران امام عصر (علیه السلام) لازم است که بنا به فرموده امامان خود با پیروی از فقها و مجتهدان واجد شرایط، اعمال دینی خود را انجام دهند. در زمینه امور اجتماعی و سیاسی نیز وظیفه مردم اطاعت از فقیهی است که از سوی بزرگان شیعه به عنوان «ولی فقیه» انتخاب شده است.

۶. دعا برای تعجیل فرج

یکی از وظایف مهمی که بنا به تصریح حضرت صاحب الامر (علیه السلام) بر عهده همه منتظران گذاشته شده، دعا برای تعجیل فرج است. امام عصر (علیه السلام) در توقیعی که خطاب به «اسحاق بن یعقوب» صادر شده، می فرماید: برای تعجیل فرج بسیار دعا کنید که فرج شما همان است.

امام حسن عسکری (علیه السلام) نیز دعا برای تعجیل فرج را شرط رهایی از فتنه های دوران غیبت دانسته، می فرماید: به خدا سوگند [او] غیبتی خواهد داشت که در آن تنها کسانی از هلاکت نجات می یابند که خداوند آنها را بر قول به امامتش ثابت قدم داشته و در دعا برای تعجیل فرجش موفق کرده است.

دعا برای تعجیل فرج از چنان اهمیتی برخوردار است که امام صادق (علیه السلام) می فرماید: هر کس بعد از نماز صبح و نماز ظهر بگوید: «خداوندا! بر محمد و خاندان او درود فرست و در فرج ایشان تعجیل کن» نمیرد تا قائم [علیه السلام] را دریابد.

۷. بزرگداشت یاد و نام حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف)

مؤمنان باید نام همه معصومین (علیه السلام) را بزرگ بدارند و جز با تعظیم و احترام از آنها یاد نکنند. در این میان، امام مهدی (علیه السلام) جایگاه ویژه ای دارد؛ زیرا:

۱. ایشان امام عصر و زمان ما و حجت حی و حاضر و ناظر خداوند هستند.
۲. آن حضرت، وارث همه فضائل و شایستگی هایی هستند که در خاندان رسالت وجود داشته است.
۳. آن امام، احیاکننده مکتب اهل بیت (علیه السلام)، بلکه احیاکننده دین و دین باوری در سراسر جهان هستند.

۳. حر عاملی، وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، ج ۱۸، ص ۹۵، ح ۲۰.

۴. صدوق، کمال الدین و تمام النعمة، ج ۲، ص ۴۸۳، ح ۴.

۵. همان.

۶. همان، ص ۳۸۴.

۷. طوسی، محمدبن الحسن، مصباح المتهدجد، ص ۳۲۸.

۴. ایشان در میان امامان پیش از خود نیز از جایگاه ویژه ای برخوردار بود تا آنجا که امام صادق (علیه السلام) در پاسخ کسی که از ایشان می پرسد: آیا قائم (علیه السلام) متولد شده است؟، می فرماید: « لا وَ لَوْ أَدْرَكْتَهُ لَخَدَمْتَهُ أَيَّامَ حَيَاتِي » ؛ خیر، ولی اگر او را دریابم، در همه ایام زندگانی ام خدمتگزارش خواهم بود. بزرگداشت یاد و نام امام مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) ، مصداق های مختلفی دارد که به برخی از آنها اشاره می کنیم:

الف: برپا خاستن هنگام شنیدن نام های آن حضرت

بر همه ارادتمندان حضرت مهدی (علیه السلام) لازم است هنگام شنیدن نام ها و القاب آن حضرت، به ویژه نام مبارک « قائم » از جا برخیزند و نسبت به امام خود ادای احترام کنند. روایت شده است روزی در مجلس حضرت صادق (علیه السلام)، نام مبارک حضرت صاحب الامر (علیه السلام) برده شد. امام ششم برای تعظیم و احترام نام آن حضرت، از جای خود برخاست و قیام فرمود. همچنین نقل شده است زمانی که دعبل خزاعی قصیده معروف خود در وصف اهل بیت (علیه السلام) را در پیشگاه امام رضا (علیه السلام) خواند، آن امام با شنیدن نام حضرت حجت (علیه السلام) از جای برخاست. دست خود را به نشانه تواضع بر سر گذاشت و برای تعجیل در فرج آن حضرت دعا کرد. برخاستن هنگام شنیدن نام امام مهدی (علیه السلام) می تواند به معنای اعلام آمادگی برای یاری آن حضرت و همچنین اعلام درک حضور و شهود ایشان باشد

ب: نکوداشت روزهای منسوب به آن حضرت

شیعیان باید در روزهایی مانند اعیاد چهارگانه اسلامی (فطر، قربان، غدیر و جمعه)، شب و روز نیمه شعبان به طور ویژه به یاد امام غایب خود باشند و با خواندن زیارت آن حضرت و خواندن دعاهایی مانند دعای ندبه، عهد و فرج، پیمان خود را با امامشان تجدید کنند.

ج: آغاز کردن هر روز با سلام به پیشگاه آن حضرت

منتظران امام مهدی (علیه السلام) باید در آغاز هر روز و در تعقیب نماز صبح، سلام به مولای خود را فراموش نکنند و بسته به فرصت و وقتی که دارند، با یکی از زیارت های وارد شده یا دعای عهد، به امام خود عرض ارادت کنند تا هرگز یاد و نام آن حضرت از دل هایشان نرود.

۹ . نعمانی، کتاب الغیبه، ص ۲۴۵، ح ۴۶. ۳

۴ . نوری، حسین، نجم الثاقب، ص ۵۲۳. ۴

۴ . صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر (علیه السلام)، ج ۳، صص ۲۲۶-۲۲۵، ح ۱۲۴۳. ۴

۴ . سایت خبرگزاری مهر، ورود ساعت: ۲۲:۱۵، خروج: ۲۲:۳۴، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹. ۴

با توجه به آنچه گفته شد، اگر بخواهیم مفهوم انتظار در مکتب تشیع را در چند جمله بیان کنیم، می‌توانیم بگوییم انتظار در مکتب تشیع، حالت انسانی است که با پیراستن وجود خویش از بدی‌ها و آراستن آن به خوبی‌ها، در ارتباطی مستمر با امام و حجت زمان خویش، همه همت خود را صرف زمینه سازی ظهور مصلح آخرالزمان می‌سازد و برای تحقق وعده الهی نسبت به برپایی دولت کریمه اهل بیت (علیه السلام) با تمام وجود تلاش می‌کند.

آثار انتظار

در خصوص اعتقاد به مهدویت و ظهور منجی جهانی دو نوع اثر را می‌توان بررسی کرد: اول آثار عملی، که بر این باور مترتب است؛ یعنی اگر به ظهور مهدی اعتقاد داشته باشیم، چه کار باید بکنیم. این همان بحث انتظار بود که در بخش پیشین گذشت.

دسته دوم آثاری است که به لحاظ نظری و گرایشی بر این اعتقاد مترتب است که به این لحاظ می‌تواند پاسخی دیگر به چرایی بحث انتظار باشد؛ یعنی باید منتظر بود؛ زیرا انتظار واقعی که شرحش در بخش قبل گذشت، این آثار را در جان آدمی به ارمغان می‌آورد که این‌جا به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. تحقق خوف و رجای معقول در تمام تلاش‌های اجتماعی

الف: رجای معقول (خوش‌بینی به آینده بشر)

درباره آینده بشر نظرات مختلف است. برخی می‌گویند شر و فساد و بدبختی، لازمه لاینفک حیات بشری است و لذا زندگی بی‌ارزش است و عاقلانه‌ترین کارها خاتمه دادن به حیات و زندگی است. برخی هم معتقدند: بشر در اثر پیشرفت حیرت‌آور تکنیک و ذخیره کردن انبارهای وحشتناک وسایل تخریبی، به مرحله‌ای رسیده که بیش از یک گام با گوری که با دست خود کنده فاصله ندارد؛ در حالی که در منظر ما، ریشه فسادها و تباهی‌ها نقص روحی و معنوی انسان است.

انسان هنوز دوره جوانی و ناپختگی را طی می‌کند و خشم و شهوت بر او و عقلش حاکم است. انسان بالفطره در راه تکامل فکری و اخلاقی و معنوی پیش می‌رود. نه شر و فساد لازم لاینفک طبیعت بشر است و نه جبر تمدن، فاجعه خودکشی دسته جمعی را پیش خواهد آورد؛ بلکه جریان مبارزه حق و باطل ادامه می‌یابد و جلو می‌رود تا آن‌جا که در نهایت منجر به حکومت عدل حضرت مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) خواهد شد و چنین نیست که زحمات اصلاحگران به سرانجام نرسد.

انسان در حالت عادی وقتی فراوانی ظلم و فساد و غلبه ظاهری ظالمان را در جهان می‌بیند، گاه با خود می‌اندیشد که آیا می‌توانیم در مقابل این موج عظیم کاری از پیش ببریم و وعده ظهور به ما می‌گوید که همه کارهای شما به سرانجام می‌رسد: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ».

۴. همان.

۴. مطهری، قیام و انقلاب مهدی قیام از دیدگاه فلسفه تاریخ صص-۶۰ و ۵۹.

۴. انبیاء: ۱۰۵.

ب: خوف معقول (امید واهی نداشتن به تلاش های خود)

وعدۀ منجی جهان در عین حال به ما می گوید که به تلاش های خودتان فی نفسه امید نامحدود نداشته باشید؛ یعنی از خودتان انتظار نداشته باشید که کلّ عالم را به تنهایی اصلاح کنید. اقدامات شما شرط لازم برای اصلاح جهانی است؛ اما شرط کافی نیست؛ یعنی خلاصه جامعه بشری در سیر تکاملی اش از مهدی بی نیاز نخواهد بود.

۲. توجه به کیفیت به جای توجه به کمیت

در تلاش های اجتماعی آن چه مهم است، تقویت فرهنگی و معنوی جبهۀ حق است که این اقدام کیفی است، نه کمی؛ یعنی آن چه مقدمۀ ظهور است این نیست که به لحاظ شناسنامه ای تعداد مسلمانان یا شیعیان افزایش یابد؛ بلکه آن چه اولویت بیش تری دارد، این است که انسان ها تشنۀ حقیقت و عدالت شوند؛ پس تعداد یاران اولیۀ و اصلی حضرت شاید کم باشد؛ اما چنان که گفتیم، به لحاظ کیفیت در زمرۀ برترین انسان ها ایند که هر یک می تواند انقلابی در جان ها ایجاد کند. به تعبیر یکی از بزرگان، یاران مهدی (عج الله تعالی فرجه الشریف) اشخاصی از سنخ امام خمینی (رحمت الله علیه) یا بالاتر از او خواهند بود. در واقع این که خوبان هم باید به نهایت کار خود برسند، تاکید مهمی است بر این که بیش از کمیت به کیفیت باید اندیشید.

۳. خروج از پارادایم های رایج در تفکر غربی

دورۀ جدید، دورۀ سیطرۀ فرهنگی جهان غرب بر عالم است و منتظر واقعی انسانی است که تحت این سیطره واقع نمی شود. ما امروزه بسیاری از سخنان، گرایش ها، رفتارها و ... را به گونه ای تنظیم می کنیم که در جهان مدرن و با الگوهای مدرن مقبولیت داشته باشد. از باب نمونه می توان به همین مسأله جهانی شدن اشاره کرد؛ در حالی که معتقد به ظهور مهدی، با معادلاتی رفتار می کند که در ظرف محدود معادلات دنیایی رایج در جهان مدرن نمی گنجد؛ بدین سبب، تمام معادلات آن ها را به راحتی به هم می ریزد که باز در این زمینه، نگاهی به سیرۀ زندگانی امام خمینی (رحمت الله علیه) می تواند عبرت آموز باشد.

نتیجه گیری

حفظ و تقویت پیوند قلبی با امام عصر (علیه السلام) و تجدید دائمی عهد و پیمان با آن حضرت یکی دیگر از وظایف مهمی است که هر شیعه منتظر در عصر غیبت بر عهده دارد. بدین معنا که یک منتظر واقعی حضرت حجت (علیه السلام) با وجود غیبت ظاهری آن حجت الهی هرگز نباید احساس کند که در جامعه رها و بی مسؤولیت رها شده و هیچ تکلیفی نسبت به امام و مقتدای خود ندارد.

مؤمنان باید نام همه معصومین (علیه السلام) را بزرگ بدارند و جز با تعظیم و احترام از آنها یاد نکنند. در این میان، امام مهدی (علیه السلام) جایگاه ویژه ای دارد.

ورود ساعت: ۲۳:۲۵، خروج: ۲۳:۳۶، تاریخ ۱۳۹۹/۸/۴. سایت پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،^۴

همان.^۴

ورود ساعت: ۲۳:۲۵، خروج: ۲۳:۳۶، تاریخ ۱۳۹۹/۸/۴. سایت پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،^۴

یکی دیگر از وظایفی، که به تصریح روایات، در دوران غیبت بر عهده شیعیان و منتظران فرج قائم آل محمد (صلی الله علیه و آله) است کسب آمادگی های نظامی و مهیا کردن تسلیحات مناسب هر عصر برای یاری و نصرت امام غائب است. تهذیب نفس و دوری گزیدن از گناهان و اعمال ناشایست، به عنوان یکی از وظایف منتظران در عصر غیبت، از اهمیتی والایی برخوردار است.

اعمال ناشایست و گناهایی که از شیعیان آن حضرت سر می زند، یکی از اسباب و یا تنها سبب طولانی شدن غیبت و دوری شیعیان از لقای آن بدر منیر شمرده شده است.

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین، قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، ج ۳، چاپ دوم، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲ هـ.ش.
۲. ابن طاووس، علی بن موسی، مصباح الزائر، بی جا: آل البيت، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۳. حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، ج ۱۸، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۴. حسینی بحرانی، هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۲، قم: دارالتفسیر، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۵. حیدری، عزیز الله، انسان معاصر، انتظار و تبیین مراتب آن، چاپ سوم، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۶. صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر (علیه السلام)، ج ۳، قم: مؤسسه السیده المعصومه (سلام الله علیها)، ۱۴۱۹ هـ.ق.
۷. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲ هـ.ش.
۸. طبرسی نوری، حسین، نجم الثاقب، تهران: سروین سرخ، ۱۳۹۳ هـ.ش.
۹. طوسی، محمد بن الحسن، مصباح المتهدج، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه، ۱۳۶۹ هـ.ق.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۸ و ۶ و ۱، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی، ۱۳۶۹ هـ.ش.
۱۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۵۲ و ۵۱، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۱۲. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۲، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ هـ.ش.
۱۳. مطهری، مرتضی، تکامل اجتماعی انسان، چاپ هفتم، تهران: صدرا، ۱۳۷۲ هـ.ش.
۱۴. قیام و انقلاب مهدی قیام از دیدگاه فلسفه تاریخ، ج ۱، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۱ هـ.ش.
۱۵. موسوی اصفهانی، میرزا محمد تقی، مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم، ج ۲، قم: برگ شقایق، ۱۳۸۰ هـ.ش.

۱۶. نجفی، محمد حسن، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام**، ج ۲۱، چاپ ششم، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۹۲ هـ ش.
۱۷. نعمانی، محمد بن ابراهیم، **کتاب الغیبه**، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۹۰ هـ ش.
۱۸. حکیمی، محمدرضا، «**خورشید مغرب**»، مجله موعود جوان، فصل سیزدهم: انتظار، شماره ۲۱، ۱۳۸۱ هـ ش

سایت ها

۱. سایت بصیرت ، ورود ساعت: ۲۱:۳۷، خروج: ۲۱:۴۷، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹ .
۲. سایت خبرگزاری مهر، ورود ساعت: ۲۲:۱۵، خروج: ۲۲:۳۴، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹ .
۳. سایت خبرگزاری رسمی حوزه، ورود ساعت: ۱۵:۳۰، خروج: ۱۵:۴۰، تاریخ ۱۳۹۹/۸/۲ .
۴. سایت پرتال جامع علوم انسانی، ورود ساعت: ۲۲:۱۰، خروج: ۲۲:۱۶، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹ .
۵. سایت پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ورود ساعت: ۲۳:۲۵، خروج: ۲۳:۳۶، تاریخ ۱۳۹۹/۸/۲ .
۶. سایت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ورود ساعت: ۲۳:۰۵، خروج: ۲۳:۱۰، تاریخ ۱۳۹۹/۷/۱۹ .

